

Merkez-Çevre Teorisine Eleştirel Bir Bakış:
Eleştirel Teori & Antonio Gramsci
Feyzullah Yılmaz 94

Merkez-Çevre Teorisine Eleştirel Bir Bakış: Eleştirel Teori & Antonio Gramsci*

Feyzullah Yılmaz

Giriş

Türk siyasasını açıklayabilme konusundaki teorik tartışmalar inişli çıkışlı bir grafik göstermekte ve siyaset alanında gerçekleşen bazı gelişmelere göre tartışma bazen yeniden alevlenmekte, bazen de sönmeye yüz tutmaktadır. 2002 genel seçimlerinin sonuçları da bu tartışmaların yeniden alevlenmesine vesile olan bir etki yaptı. Birçok akademisyen, köşe yazarı vs. siyaset sahnesinde yaşanan bu değişimi anlayabilmek ve açıklayabilmek için yoğun bir çaba ortaya koydu. Son olarak da, 2007 seçimleriyle birlikte ortaya çıkan yeni siyasî konjonktürden ve yaşanan bazı gelişmelerden sonra,¹ siyaset alanında yaşanan bu değişimlere ve Türkiye’de siyasal alanda yaşanan mücadelelerin doğasına ilişkin tartışmalar yeniden alevlendi.

Bu noktada, bu yeni dönemin ve siyaset alanında yaşanan mücadelenin doğasının analiziyle ilgili olarak üç farklı grubun ortaya çıktığı söylenilebilir:

* Bu çalışma 14 Mart 2009’da düzenlenen Bilim ve Sanat Vakfı 20. Öğrenci Sempozyumu’nda tebliğ olarak sunulmuştur.

Birinci grup, Türk siyasasını analiz etmeye, alandaki “dominant” teori diyebileceğimiz bir teoriyi, yani Şerif Mardin’in *merkez-çevre teorisini*² kullanarak devam etmekte. Bu gruptakilere³ göre, *merkez-çevre teorisinin* Türk siyasasında yaşanan gelişmelerin anlamlı bir resmini sunma noktasında herhangi bir eksiği yoktur; yani bu teori geçmiş dönemlerde yaşanan birçok olayda Türk siyasasını anlamlandırabilmek noktasında başarılı bir şekilde işlev gördüğü gibi, şimdi de aynı işlevi görmeye devam edecektir.

İkinci gruptakilerin⁴ düşüncesi ise biraz daha farklı: Bunlar, merkez-çevre teorisinin, Türk siyasasının analizindeki en önemli ve belki de en güçlü teorik çerçeve olduğuna inansalar da, yaşanan yeni gelişmeler çerçevesinde küçük bazı eklemeler yapılarak, teorisinin yenileştirilmesi gerektiğini iddia ediyorlar.

Bu iki gruba ek olarak, bir de üçüncü bir grubun varlığından söz edilebilir. Bu gruptakiler⁵ meseleye karşı daha “radikal” bir tutum alıyorlar ve merkez-çevre teorisinin yerine başka teorilerin kullanılması gerektiğine inanıyorlar. Bu tutum, tabii ki, merkez-çevre teorisinin literatürden tamamen kaldırılması gerektiğini düşündükleri anlamına gelmiyor. Bunun dışında, Türk siyasasını analiz etmede kullanılabilecek yeni ve tutarlı teorik modellerin ortaya konulmasını amaçlıyorlar.

Bu girişi müteakiben şu iddia edilebilir ki, Türk siyasasının analiz edilebilmesine yönelik yeni teorik modellerin tartışılması noktasında, akademisyenler cephesinden yoğun bir ilgi görülmektedir. Bu nedenle, Türk siyasasının işleyişine ve siyasal mücade-

lenin doğasına ilişkin yeni teorik çerçevelerle çalışmalar yapılması için şu an belki de en uygun zamanlardan biridir. Bu bağlamda, çalışmamızda sunacağımız Gramscian siyaset teorisinin, teorik çerçeve seçimi konusunda yaşanan mevcut tartışmaya bir katkı sağlayabileceğini düşünüyoruz. Başlığıyla Şerif Mardin'in makalesine bir atıfta bulunan makalemizin asıl hedefi ise, merkez-çevre teorisini teorik düzlemde hareketle eleştirmek ve ardından da ona alternatif olarak Gramscian siyaset teorisini sunmaya çalışmaktır.

Bu çalışmanın temel sorunsalı, Türk siyasasının işleyişini ve siyasal mücadelenin doğasını anlayabilmekle ilgilidir. Bu soru özü itibarıyla tabii ki çok geniş bir sorudur. Bu yüzden, bu sorunsal daha ziyade teorik düzeyde tartışılacak, fakat bununla birlikte çok nadiren güncel meselelere de değinilerek konunun pratik yönleri ve teorisinin pratik meseleleri açıklayabilme gücü de ortaya konmaya çalışılacaktır. Güncel meseleler bağlamında, çalışmamızı 2002-2008 yılları arasındaki dönemde yaşanan gelişmelerle sınırlandırmaya çalışacağız. Daha özel olarak ise, bu makalenin araştırma sorusu şudur: "Şerif Mardin'in merkez-çevre teorisi, teorik olarak ne tür sorunlar barındırmaktadır?"

Teori Eleştirisi

Yukarıdaki gibi bir araştırma sorusu, doğal olarak şu soruyu beraberinde getirmektedir: Bir teori nasıl ve ne şekillerde eleştirilebilir? Bir teori, bizce, temel olarak iki düzlemde değerlendirilebilir ve eleştirilebilir ki bunlar *teorik* ve *pratik* düzlemlerdir.

1. Pratik Düzlem

Bir teori, pratik düzlemdeki başarısı açısından değerlendirilebilir ve eleştirilebilir. Bu bağlamda bir teorisinin başarısı; uğraştığı alanı, konuyu vs. ne kadar iyi, kapsamlı ve tutarlı bir şekilde açıklayabildiği, anlatabildiği ve anlaşılabilir kılabilmesine bağlı olarak değerlendirilebilir. Bu düzlemde içerisinde bir teori iki alt bağlamda incelenebilir, değerlendirilebilir ve eleştirilebilir.

a. Teorisinin Pratiğe

Genel Uyarlanabilirliği Açısından

Bir teori öncelikle, bir alanın, konunun tamamına uyarlanabilirliği bağlamında genel bir eleştiriye tâbi tutulabilir. Örneğin Marksizm'in bir toplumu, örneğin Türk toplumunu, genel olarak açıklayabilirliği değerlendirilebilir. Marksizm'in *sınıfı*, kendisinin temel analiz birimi olarak kabul etmesinden ötürü, Türk toplumuna veya genel olarak sınıflı bir yapıya sahip olmadığı düşünülen, iddia edilen herhangi bir topluma uyarlanamayacağından hareketle eleştirisinin yapılması buna bir örnektir.

b. Teorisinin Pratiğe

Özel Uyarlanabilirliği Açısından

Bir teori, bir topluma, konuya, alana vs. genel olarak uyarlanabilir olsa da, teorisinin, geniş ve yaygın kabul görebilmesi, önemli ölçüde, açıklamayı, anlamayı vaat ettiği alanı, mikro noktalarında dahi açıklayabilmesine bağlıdır. Bu durumda bir teori alınır ve geniş bir alan içerisindeki küçük olaylara, sorunlara uyarlanmaya çalışılır. Teori, buradan hareketle, genel içindeki küçük, mikro olayları veya meseleleri açıklayabilirliği açısından da eleştirilebilir.

Şerif Mardin, bir mülakatında bu konu hakkında benzer bir noktaya değinmektedir: Mardin, merkez-çevre yaklaşımının aslında kavramsal bir ilk adım olarak görülmesi gerektiğini söylemekte ve bu ikiliğin (merkez-çevre) çeşitliliğinin ve mikro seviyedeki özelliklerinin tarihî süreç içinde yeni mikro çalışmalarla tespit edilebileceğini ve ortaya çıkarılabileceğini ifade etmektedir. Yine benzer bir şekilde Mardin, teorisinin sunduğu teorik imkânların henüz tükenmediğini, ancak modelin daha ampirik bir biçimde zenginleştirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.⁶

2. Teorik Düzlem

Pratik düzlemin dışında, bir teorinin değerlendirilebileceği, eleştirilebileceği ikinci düzlem, teorik düzlemdir denilebilir; yani bir teori, salt olarak kendinde olan iyilikler, güçlülükler açısından da değerlendirilebilir. Bu durumda herhangi bir bağlam çerçevesinde değil, sadece kendisinde varolan bazı özellikler açısından ele alınabilir. Bu düzlemde, bir teori genel olarak iki şekilde değerlendirilebilir.

a. “Objektif Gerçeklik” ya da “Objektif Kriterler” Açısından

Bir teori objektif olarak varolduğu ve evrensel, herkesin kabul ettiği/edeceği düşünülen kriterler bağlamında eleştirilebilir. Burada ifade edilen *objektif gerçeklik* kavramının anlamı ve bu anlamın üzerinde ittifak edilip edilemeyeceği tartışmalıdır ve bu konu hakkındaki tartışmalar felsefede, özel olarak da bilgi felsefesinde, yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Biz burada bu tartışmalara girmeyeceğiz, çünkü bu ma-

kale çerçevesinde teori eleştirisi yaparken bu düzlemi kullanmayacağız.

b. Normatif Kriterler Açısından:

Yukarıda bahsedilen objektif kriterler ötesinde bir teori, bazı *normatif kriterler* açısından da değerlendirilebilir. Bunlara *normatif* deyişimiz, bu değerlendirmede kullanılabilecek kriterlerin, en temelde, değer yüklü olmalarından kaynaklanmaktadır.⁷ Bu kriterler kişiden kişiye, ekolden ekole değişiklik gösterebilse de, biz bu makalede, belirli bir kriterler bütünü kullanacağız.

Peki, merkez-çevre teorisinin teorik düzlemde eleştirilmesi çerçevesinde bu makalede hangi kriterler bütünü benimsenecek ve uygulanacaktır? Biz bu makalede, Max Horkheimer’in “geleneksel teori&eleştirel teori” ayrımını kullanarak, merkez-çevre teorisini Horkheimer’in geleneksel teori eleştirisinden hareketle eleştirmeye çalışacağız. Bu da bizim merkez-çevre teorisini genel olarak geleneksel teoriler sınıfında gördüğümüzü ortaya koymaktadır. Buna karşıt olarak Gramscian teori, eleştirel bir teori olarak ele alınacak ve değerlendirilecektir. Bir teorinin neden, nasıl ve hangi şekillerde *geleneksel* ve *eleştirel teori* olarak tanımlanabileceği konusunda aşağıda ayrıntılı analizler yapmaya çalışacağız, fakat kısaca şu söylenebilir ki, bunu belirleyebilmemiz noktasındaki en önemli kriterlerden biri, bir teorinin *değişim* meselesi çerçevesinde takındığı tavırla alakalıdır: Bir teori sadece anlamaya, açıklamaya ve dolayısıyla meşrulaştırmaya çalışması çerçevesinde *geleneksel*; anlamaya, açıklamaya, eleştirmeye ve değiştirmeye çalışması çerçevesinde de *eleştirel* olarak nitelendirilebilir.

İki Tür Teori: Geleneksel Teori ve Eleştirel Teori

“The philosophers have only *interpreted* the world, in various ways; the point, however, is to *change* it.”⁸

Eleştirel teori & geleneksel teori meselesi aslında Marks’ın ekonomi-politik eleştirisine ve felsefe eleştirisine uzanmakta, dayanmaktadır. Phil Slater’ın belirttiği gibi, “formülasyon kesindir: Kantçı anlamda bir ‘eleştirelilik’ söz konusudur, ancak burada, sözcüğün Marksist anlamına tâbi olarak kullanılmaktadır.”⁹ Bu bağlamda Marks’ın, felsefenin kendi yaşadığı döneme kadar sadece şeyleri anlamaya çalışmış olması üzerine yaptığı eleştiri, 1930’larda Almanya’da ortaya çıkan ve daha sonra *Frankfurt Okulu* ya da *Eleştirel Teori* olarak adlandırılan ekolün sosyal teori eleştirisinin felsefi temellerini oluşturmuştur. Son tahlilde, felsefenin şeyleri sadece anlamakla ve açıklamakla sınırlı kalmayıp, onları değiştirmesi gerektiğini söyleyen Marks’ın bu görüşü, yani praksis felsefesi, daha sonra Horkheimer tarafından formüle edildiği haliyle *eleştirel teorinin* temellerini oluşturmuştur. Horkheimer’ın ifade ettiği gibi, praksis ayrılmaz bir biçimde teoriyle iç içe geçmiştir.

Daha iyi bir düzenin imgesi, bunlara içkin olan insan ve olanakların tasarımı, tarihsel savaşımaların akışı içinde belirlenecek, düzeltilecek ve onaylanacaktır. Bu yüzden eylem, düşüncenin bir ilavesi, salt bir öte yanı olarak kavranamaz, her yerde, kuramın içine girer ve ondan tamamen koparılamaz.¹⁰

Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu makalenin temel çıkış noktalarından biri, Horkheimer’ın *geleneksel teori & eleştirel teori* ayrımıdır. Peki, geleneksel teori ve eleştirel teori nedir?

Max Horkheimer’a göre, teoriler temelde iki gruba ayrılır: *geleneksel teori(ler)* ve *eleştirel teori(ler)*. Geleneksel teori(ler), sosyal bilimcinin çalışabileceği bir dış dünyanın varlığını kabul eder ve öznenin, yani sosyal bilimcinin, bu dünyayı, dengeli ve objektif bir şekilde incelediği şeyden kendisini sıyrarak; araştırmasının değerini düşürebilecek her türlü ideolojik görüşünü, inancısını, değerini ve fikrini arkasında bırakarak inceleyebileceğini varsayar. Diğer taraftan eleştirel teori(ler) ise, teorilerin her zaman sosyal ve siyasal hayat içerisine yerleşmiş/gömülmüş olduklarını ve buradan hareketle de değer-bağımsız bir sosyal analiz ya da teori diye bir şeyin olmayacağını savunmaktadır.¹¹

Horkheimer’a göre eleştirel teori, geleneksel teoriden, özel bir pratik amaca bağlı olarak ayrılır. Buna göre, bir teori ancak insanların özgürleşmesini (*emancipation*); insanları, onları köleleştiren durumlardan kurtarmayı hedeflediği, amaçladığı takdirde *eleştirel teori* olarak nitelendirilebilir. Horkheimer’a göre *eleştirel kuramcının* görevi, “kendi kavrayışı ile adına düşündüğü ezilen insanlığın kavrayışı arasındaki gerilimi azaltmaktır”; yani toplumdaki ezilen sınıfların bilinç düzeylerinin yükseltilmesi yoluyla özgürleşmelerini sağlamaya çalışmaktır.¹² Buna ilave olarak Horkheimer, ünlü “Geleneksel Teori ve Eleştirel Teori” makalesinde, *eleştirel teorinin*, toplumu bir bütün olarak eleştirmeye ve değiştirmeye yönelmiş bir sosyal teori olduğunu iddia etmekte;

diğer taraftan *geleneksel teorinin* toplumu sadece anlamaya veya açıklamaya yöneldiğini savunmaktadır.¹³ Slater’ın da belirttiği gibi Horkheimer, “geleneksel teoride başlıca talebin ‘bütün yapısal parçaların kurallara uygun bir biçimde ve çelişkisiz olarak birbirine bağlanması’ olduğunu söylemektedir.”¹⁴ Dolayısıyla bu durum, geleneksel teorinin, toplumsal yapıda varolan mevcut sosyal ilişkileri, güç ilişkilerini, yöneten-yönetilen ilişkilerini vs. meşrulaştıran bir işlev görmesine neden olmaktadır. Yani burada geleneksel teori, toplumsal iktidar ilişkilerini sorunsallaştırmaz, aksine yeniden üretilebilmelerine imkân sağlar ve bu haliyle de mevcut iktidar ilişkilerinin devamına yardımcı olur; değiştirilmesine değil. Diğer taraftan Horkheimer, eleştirel teorinin asıl amacının mevcut sosyal yapıları pekiştirmek, sağlamlaştırmak (konsolide etmek) ya da meşrulaştırmak olmadığını; aksine, mevcut sosyal baskı mekanizmalarından ve sosyal yapıdan kurtulabilme noktasında alternatif yollar gösterebilmek, üretebilmek olduğunu iddia etmektedir.¹⁵

Horkheimer’ın tarifine göre, bir teorinin *eleştirel teori* olarak nitelendirilebilmesi için şu üç kriteri karşılaması gerekmektedir: Açıklama gücüne sahip olması, normatif olmalıdır ve pratik olmalıdır; ve bu üç özellik de teoride aynı anda bulunmalıdır.

Açıklama (*explanatory*) boyutuyla ilgili olarak Horkheimer, felsefe ve sosyal bilimleri birleştirmeye çalışmakta ve teorinin öncelikle mevcut sosyal gerçeklikte neyin yanlış olduğunu açıklamayı amaçlaması gerektiğini söylemektedir. Mevcut toplumsal gerçeklikte neyin yanlış olduğu söylendikten sonra, bu

na bağlı olarak, teorinin, toplumsal dönüşüm ve toplumsal düzeni anlamaya çalışması gerektiğini iddia eder.¹⁶

Normatif boyutuyla ilgili olarak ise, eleştirel teori(ler), mevcut toplumun eleştirilebilmesi için açık ve net normlar, değerler sağlamayı amaçlar ve bu normatif kriterlerden hareketle de toplumsal dönüşümün gerçekleşebilmesinin imkânlarını oluşturmaya çalışır.¹⁷ Örneğin Horkheimer için, kapitalist bir toplum ancak daha demokratik hale getirilerek dönüştürülebilir ve bir toplumu bu hale getirebilmek için, “toplumsal hayatın insanlar tarafından kontrol edilebilir bütün koşulları, rasyonel bir toplumda gerçek bir uzlaşmaya (*consensus*) dayanır.” Eleştirel teorinin normatif boyutu, bu yüzden, en azından bir anlamda, kapitalist bir toplumun, “gerçek bir demokrasiye” dönüştürülebilmesiyle ilgilidir.¹⁸

Son olarak pratik boyutunda ise -ki bu aynı zamanda eleştirel teorinin özgürleştirici (*emancipatory*) amacıdır da- eleştirel teori, bir toplumu değiştirebilecek faktörleri belirlemeyi ve insanın özgürlüğünü sınırlandıran her türlü durumu ortadan kaldırabilmeyi amaçlar. Çünkü eleştirel teori “bazı bağlantısız veya bağımsız hedeflere, amaçlara ulaşabilme yollarını sağlamaya çalışmaz, aksine baskı ve zulüm durumlarında insanın özgürleşmesini sağlamaya çalışır.”¹⁹

Şerif Mardin, Merkez-Çevre ve Geleneksel Teori (ya da Problem-Çözücü Teori)

Bu noktada üzerinde durmak istediğimiz iki husus var. İlk olarak yapmak istediğimiz, Şerif Mardin’in

epistemolojik konumunu ve sosyal bilim anlayışının dayandığı temelleri anlamaya çalışmak. Bu konudaki iddialarımız çerçevesinde önemli ölçüde Alim Arlı'nın, Şerif Mardin hakkında yapmış olduğu çalışmanın, "Şerif Mardin'in Epistemolojik Konumu ve Sosyolojik Görüşleri" başlıklı bölümüne atıfta bulunacağız. Buradaki amacımız, Şerif Mardin'in epistemolojik konumunun ve sosyal bilim anlayışının, temel olarak Horkheimer'in *eleştirel teori* düşüncesi çerçevesinde nerede durduğunu tespit edebilmek. Üzerinde durmak istediğimiz ikinci husus ise, özel olarak *merkez-çevre* teorisinin geleneksel teori & eleştirel teori bağlamında nerede durduğunu belirlemeye çalışmaktır. Bu noktada hem Horkheimer'in *geleneksel teori & eleştirel teori* düşüncesinden hem de Robert W. Cox'un *problem-çözücü teori & eleştirel teori* üzerine söylediklerinden yararlanacağız.

a. Şerif Mardin'in Epistemolojik Konumu

Entelektüeller neden ve kim için düşünce ve fikir üretirler? Weber'e göre entelektüeller, ürettikleri düşüncelerini herhangi bir siyasal yapı, ideoloji ya da devlet için değil; bilimsel gerçeklik uğruna üretirler. Bunu yapabilmek için de *nesnellik* ve *değer-tarafsızlığı* içerisinde olmaları gerekir.²⁰ İşte bu noktada, yansımaları Marx'ta ve daha sonra da Gramsci'de gördüğümüz bir meseleye dönüyoruz, yani bilimsel bilginin tarafsızlığı ya da entelektüelin bağımsızlığı meselesi. Marx'a göre her sosyal sınıfın içinde, o sınıfın fikirlerini ve düşüncelerini az ya da çok sistematik bir şekilde ifade eden, sunan bir düşünürler grubu vardır ve Marx bu kişileri, içinden çıktıkları sosyal sınıfların "teorik temsilcileri" (*theoretical rep-*

resentatives) olarak tanımlar.²¹ Gramsci de, benzer bir noktadan hareketle Weberyen ekolü eleştirir ve entelektüellerin değer-tarafsızlığı ya da nesnelliği gibi bir durumun sosyal gerçekliği yansıtmadığını iddia eder. Çünkü Gramsci'ye göre bir toplumdaki entelektüeller, toplum içerisinde havada asılı durmuş gibi yaşayan ve bir yere bağlı olmayan kişiler değildir; aksine, entelektüeller, belirli sosyal sınıflara "organik" olarak bağlıdır.²² Dolayısıyla, Weber'e göre bilimsel gerçeklik iddiasının kendisi entelektüel üretim için bir itici güçken, Gramsci'ye göre, entelektüellerin fikir ve düşünce üretmeleri için en önemli motivasyon aracı bir sosyal sınıfa "organik" bir şekilde bağlı olmalarıdır. Buna ilave olarak, Gramsci her sosyal sınıfın, kendi hegemonya mücadelesi çerçevesinde kendi organik entelektüellerini yaratması ve geliştirmesi gerektiğini de söyler; çünkü organik entelektüeller, hegemonya mücadelesinde, bu sınıfın fikirlerini, ideolojisini üretir ve aynı zamanda da o sosyal sınıfa yöneltilen eleştirilere cevap verirler.²³ Diğer taraftan, Weber'e göre böyle bir bağlılığın bizatihi kendisi bilimsel hakikatin bulunabilmesi noktasındaki en önemli engellerden biridir. Wallerstein'ın da belirttiği gibi, Weber'in bu duruşuyla hedef aldığı kişiler, "öncelikle sadakat duyguları şeyin soyut düzlemdeki bilimsel hakikat değil, Alman Reich'ı olduğunu düşünen Alman Üniversitelerindeki sağcı profesörlerdi."²⁴

Peki, bu tartışmalar çerçevesinde Şerif Mardin'in epistemolojik konumu, sosyal bilim anlayışı nerede durmaktadır? Şerif Mardin'in epistemolojik bakışı ve bu bakışın çalışmalarına yansımaları, bu makale çerçevesinde -özellikle- Mardin'in merkez-çevre te-

orisi hakkında yazdığı makaleyle alakalıdır diyebiliriz. Şerif Mardin'in genel olarak epistemoloji, özel olarak da merkez-çevre teorisi makalesine yansıttığı anlayışını bilmek, kendi makalemiz çerçevesinde Mardin'i ve merkez-çevre teorisini yukarıda bahsedilen temel ayrımlar çerçevesinde (Weberyan & Gramscian) bir yere yerleştirebilmemize imkân verecektir.

Bu noktada da Alim Arlı'nın yaptığı çalışmadan yararlanacağız. Alim Arlı, Şerif Mardin'in epistemolojik tavrını, temelde realist bilim anlayışına sahip olarak nitelendirse de, son dönem çalışmaları itibarıyla konvansiyonalist bilim anlayışına doğru yol alan bir şekillenme yaşadığını iddia etmektedir.²⁵ Arlı'nın ifade ettiğine göre Mardin'in 1970'lere kadar uzanan dönemde yaptığı çalışmalarda realist bilim anlayışının belirgin bir biçimde baskın olduğu görülürken, *Din ve İdeoloji* adlı eserinde pozitivist bir anlayış içerisinde girmektedir. Fakat yine Arlı'nın ifadesiyle, Mardin daha sonra bu yaklaşımdan bilinçli bir şekilde uzaklaşmıştır.²⁶ Mardin'in realist epistemolojisi, temel olarak *tarihselci* olmasından hareketle, *anlamacı-yorumlamacı* olarak tanımlayan Arlı'ya göre, Mardin'in bilim anlayışı da esas olarak *anlama* temellidir:

Mardin'in çalışmalarında, sosyal yapıya, tarih içinde şekillenmiş fikrî yapılaşmalara (zihniyete) ve bu yapılaşmaların araştırılan tarihsel konjonktürle ilişkisine yapılan vurgu, süreç içinde teorik bir zenginleşmeyle daha da derinleşen bir “anlama” çabasına doğru seyretmiştir. Mardin'in, Osmanlı ve Türk modernleşmelerinin makro ve mikro toplumsal/siya-

sal yapılar üzerindeki sonuçları üzerine araştırmaları çeşitlendikçe, belirgin bir biçimde, epistemolojik bakışı anlamacı-yorumlamacı epistemolojinin verimlerini kullanmaya doğru yönelmiştir.²⁷

Şerif Mardin'in epistemolojik konumunun genel olarak Weberyan, anlamacı ekolden beslendiğini söyledikten sonra, şimdi de merkez-çevre teorisinin nasıl bir bakış açısıyla yazıldığına bakmamız gerekir. Bu noktada, Arlı'nın da ifade ettiği gibi bu makale “realist temelli, sosyal mekanizmaların keşfini amaçlayan bir çeşit anlamacı epistemolojinin” bir durağı olarak nitelendirilebilir.²⁸

Son tahlilde, biz de, Şerif Mardin'i ve merkez-çevre teorisini ele alan makalesini, Weberyan epistemolojik anlayış çerçevesinde değerlendirebileceğimizi düşünüyoruz. Bu noktada Arlı'nın, Şerif Mardin'in epistemolojik bakışının Weberyan temellerine ilişkin incelemesinin de bize bu girişimde katkı sağladığını ifade edebiliriz. Arlı bu konuda şöyle demektedir:

Realist ve konvansiyonalist görüşlerin ilginç bir sentezini gördüğümüz Mardin'in bilim anlayışı, sosyal bilimin kurumsallaşmış yapısı içerisinde, yazmaya ilk başladığı zamandan itibaren Max Weber, Edward Shils, Alfred Schutz ve Karl Mannheim'in bilim anlayışları, tartışmaları ve yaklaşımlarının derin izlerini taşımaktadır.²⁹

Şerif Mardin'in Weberyan sosyal bilim anlayışını gösterebilecek son örnek, son dönemde ürettiği bir “sosyolojik” kavram olan *mahalle baskısı*dır. Burada da Mardin, kendisinin ürettiği teorilerin (örn. *mer-*

kez-çevre teorisi), ya da “sosyolojik” kavramların (örn. *mahalle baskısı*) her türlü siyasal, sosyal, ideolojik etkiden, baskıdan vs. tamamen uzak ve bağımsız; böyle olduğu için de “bilimsel” olduğunu düşünebilir; fakat genel olarak Marx’ın, Frankfurt Okulu’nun ve Gramsci’nin eleştirdiği tam da bu noktadır. Bu anlayışa göre, bilgi üretimine yönelik bu türden bir bağımsızlık ve böyle bir entelektüellik veya bilim adamlılığı yoktur. Bu noktada Slater’ın da ifade ettiği gibi, teorinin kendisinin temel alınışı artık sona erer ve teori, sınıf mücadelesinde bir araç haline gelir. Yani, bu süreçteki ara bağlantı, sınıfsal bağlılık ve sınıf mücadelesi olur.³⁰ Bilgi üretme de toplumsal işbölümünün, üretim ilişkilerinin bir parçasıdır ve hem entelektüeller hem de bilim insanları, bu üretim ilişkileri çerçevesinde belirli bir sınıfın (bilimsel) bilgi üretme anlamında entelektüelliğiyle meşgul olur. Kısaca ifade etmek gerekirse, entelektüel de bir emek işçisidir, onun harcadığı emek de zihinsel emektir ve dolayısıyla onun da bir sınıfsal bağlılığı vardır. Slater’ın belirttiği gibi Horkheimer’ın yapmaya çalıştığı şey bilgi ve bilimselliğe ilişkin toplumsal ve tarihsel belirleyicileri açığa çıkarmak ve bilginin, bilimselliğin tarih-dışlığını çürütmektir. Bunu Slater şöyle açıklamaktadır:

Bilimsel etkinlikler endüstri ve hükümet tarafından yönlendirilmekte ve finanse edilmektedir; onlar da büyük ölçüde üretim sürecine ilişkindir ve her şeyden önemlisi, algı nesnesi tarihsel olarak verilidir, algı öznesi de (insan) kendi yöntem-bilimsel ve kategorik araçlarına bağlı olarak tarihsel ve toplumsal anlamda belirlenmiştir.³¹

b. Merkez-Çevre ve Geleneksel Teori (ya da Problem-Çözücü Teori)

Sosyal teoriler hakkında, Horkheimer’ın yaptığı sınıflandırmaya benzer bir sınıflandırmayı, Horkheimer’ın esinlenerek, Robert W. Cox da yapmıştır. Bu iki sınıflandırma arasındaki fark, Cox’un kendi sınıflandırmasında farklı bir isimlendirmeyi, yani *problem-çözücü teori* & *eleştirel teori* etiketlerini, kullanmayı tercih etmesinden kaynaklanmaktadır. Cox’a göre bu iki teori, iki farklı amacın ürünüdür. Cox’un çok atıf yapılan sözünde de belirttiği gibi, “teori her zaman bir kişi ve bir amaç içindir”.³²

Cox’un bahsettiği amaçlardan biri, toplumsal alandaki sorunların çözümüdür ve bu amaç doğal olarak *problem-çözücü* bir teorileştirmeye yol açar. Diğer amaç ise, bir öncekinden farklı olarak, “teorileştirme sürecine yön veren bakış açısının ve onun diğer bakış açılarıyla bağlantısının açıkça farkında olmak (bakış açıları üzerinde bakış açısına sahip olabilmek için) ve kabul edilebilir farklı bir bakış açısının seçilebilmesi imkânını -ki burada sorunsal alternatif bir dünyanın kurulabilmesidir- ortaya çıkarabilmektir”.³³ Bu amaç da *eleştirel teoriyi* ortaya çıkarır.

Problem-çözücü teori; analizine başlamak noktasında, toplumu, dünyayı, mevcut toplumsal ilişkileri, iktidar ilişkilerini ve bu ilişkilerin örgütlendiği kurumları bulduğu gibi, yani verili olarak kabul eder. Bu çerçevede, yapı içerisinde gördüğü bazı sorunları çözmeyi ve bu sayede de mevcut toplumsal ilişkilerin, iktidar ilişkilerinin ve kurumların düzgün, sorunsuz bir şekilde işlemlerini sağlayabilmeyi amaçlar.³⁴ Bu bağlamda “problem-çözücü teori, belirli bir

toplumdaki toplumsal ve siyasal yapıları, güç ilişkilerini meşrulaştırma eğilimine sahiptir” denilebilir.

Diğer taraftan eleştirel teori ise “dünyanın mevcut düzeninden ayrı durur ve düzenin nasıl meydana geldiğini sorar, sorgular. Eleştirel teori kurumları, toplumsal güç ilişkilerini verili olarak almaz; fakat onların kökenlerini, nasıl ve ne şekilde değiştirilebilir olup olmadıklarını sorgular.”³⁵ Son olarak Cox, eleştirel teorinin bir tarih teorisi olsa da, sadece geçmişle değil, aynı zamanda devam eden bir tarihsel değişim süreciyle ve değişen bir gerçeklikle de uğraştığını ifade etmektedir.

Edward Shils’in, “toplumun bir merkezi vardır” söylemini olduğu gibi kabul eden Mardin, bunu Türk toplumuna uyarlarken de herhangi bir eleştiriye tâbi tutmamaktadır.³⁶ Yani Türk toplumunun neden bir merkezinin olduğunu sorunsallaştırmamakta ya da bu merkezin nasıl ve ne şekilde dönüştürülebileceğiyle, değiştirilebileceğiyle ilgilenmemektedir. Çalışmasında Mardin, Osmanlı ve erken Cumhuriyet toplumlarının bir resmini sunmakta, fakat bu resimlerde sorunlu noktaların olup olmadığıyla ve eğer varsa bile, doğal olarak sorunlu noktaların nasıl düzeltilerebileceği, nasıl değiştirilebileceği ile ilgilenmemektedir. Horkheimer’in *geleneksel teoriye* yönelttiği en temel eleştirilerden biri olan “toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesine neden olmak” noktasından bakıldığında, Mardin’in merkez-çevre teorisi, merkez ile çevre başlıkları altında kümelenen toplumsal grupları, sınıfları, kendi bulundukları konumlar itibarıyla resmetmekte ve bu hallerini teorik olarak yeniden üretirek meşrulaştırmaktadır denilebilir. Bu meşrulaştırma sürecinde unutulmaması gereken bir

nokta da *merkez* ve *çevre* kavramlarının aslında objektif, nesnel kavramlar olmadıkları; aksine normatif, değer yüklü kavramlar olduklarıdır. Örneğin kültür açısından, *büyük kültür* & *küçük kültür* ayrımı yapan Mardin, büyük kültürü *merkezle*, küçük kültürü de *çevre* ile eşleştirmekte ve ayrımı bu şekilde üretmektedir.³⁷

Yine benzer bir şekilde, merkezin amacının, serbestçe devinip duran kaynakları, yani çevreyi, düzene sokmak olduğunu söyleyen Mardin’in bu yaklaşımı, *geleneksel teorinin*, toplumsal yapıdaki çelişkileri ortadan kaldırmaya çalışmak şeklindeki amacıyla da örtüşmektedir.³⁸ Analizinin temel kavramlarını, yani *merkez* ve *çevreyi*, kültürel bütünleşmecî modelin önemli temsilcilerinden biri olan Shils’den³⁹ ödünç alan Mardin’in de, bu bütünleşmecî anlayışın varsayımları ve temel argümanlarıyla hareket ettiği görülmektedir. Makalesinin başında geniş bir bakış açısı edinebilmek için, bir karşılaştırma yapmak gerektiğini söyleyen Mardin, bu karşılaştırmada, Osmanlı İmparatorluğu’nun, ortaya çıkmakta olan merkezileşmiş Batı devleti ve daha sonra onun yerine geçen modern ulus-devlet ile yan yana konarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir.⁴⁰ Bu karşılaştırma çerçevesinde önce Batı’nın durumundan bahseden Mardin, Batı’da, modern devleti yaratan merkezileşme sürecinde, merkezin, çevre güçleri denilebilecek güçlerle -örneğin feodal soylular, kentler, kasabalar, vs.- uzlaştığını ve bu uzlaşma sonucunda da ulus-devletin iyi eklemlenmiş bir yapı olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁴¹ Mardin’in belirttiği gibi, “ne zaman bir uzlaşma ve hatta tek yanlı bir zafer ger-

çekleşse, çevresel gücün bir bölümünün merkezde bütünleşmesi de sağlanmış oluyordu. Böylece, feodal zümreler ya da ‘ayrıcalıklılar’ ya da işçiler, yönetimle bütünleştiler.”⁴² Batı’da bu karşı karşıya gelmeler neticesinde yaşanan *uzlaşmaları* ve dolayısıyla *toplumsal bütünleşmeyi* olumlu süreçler ve gelişmeler olarak gören Mardin, Osmanlı’da bu sürecin uzlaşma yerine *çatışmalarla* geçmiş olmasını ise Osmanlı’nın bir eksikliği şeklinde değerlendirmektedir. Mardin şöyle demektedir:

19. yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu’nda, katmerli karşı karşıya gelmenin ve bütünleşmenin bu ayırt edici özellikleri [yani uzlaşma]* eksik gibi gözükmemektedir. Daha doğrusu, temel karşı karşıya gelme, tek boyutluydu ve her zaman merkez ile çevre arasındaki bir çatışma olarak ortaya çıkıyordu.⁴³

Merkez-çevre bütünleşmesini istemenin ise kendisinde, kendinden menkul bir değeri yoktur. Bu bakış açısı, yani sosyal bütünleşmeci bakış açısı, Cox’un belirttiği şekliyle sorunları çözmeye çalışıcı (problem-çözücü) bir anlayışın sonucu olarak değerlendirilebilir. Yani sosyal bütünleşme sürecinde ve sorunlar çözülürken, toplumsal alandaki çelişkiler, çatlaklar, toplumsal yapının geneliyle uyumluluk haline getirilirken, bu süreçte, çevre güçleri, merkez tarafından yutulabilir, emilebilir (*absorb*) ve sosyal bilimci de bu emme sürecinin meşrulaştırıcısı haline gelir. Yani burada söz konusu sorunlu nokta, bizzat hi sosyal bütünleşmenin gerçekleşiyor olması veya

gerçekleşmesi değil; sosyal bütünleşmenin, neler feda edilerek, neler ortadan kaldırılarak gerçekleştirileceği ile ilgilidir. Bu noktada Shils’in ve diğer sosyal bütünleşmecilerin içine düştüğü sorunlu nokta, sosyal bütünleşmenin, aslında toplumsal alan içerisinde bulunan belli bir sosyal sınıfın, grubun değerlerine, taleplerine göre olduğunu görmemeleridir. Mardin’in de Osmanlı toplumu örneğinde bahsettiği gibi, “Merkez-Çevre kopukluğunun bir başka vurucu ögesi, merkezin, bir Osmanlı-öncesi soylular zümresinden kalan izlere ve yıldızları Osmanlılarla birlikte parlayan taşralı bazı güçlü ailelere karşı kuşkuyla davranmasıydı.”⁴⁴ Buradaki sosyal bütünleşme sürecinde yaşanan ya da yaşanması muhtemel olan risk, toplumsal bütünleşmenin çevredeki güçlerin feda edilmesi uğruna gerçekleştirilmesi ihtimalidir. Bu noktaya Mardin’in makalesinden bir-iki örnek vermek gerekirse, yukarıda bahsettiğimiz büyük kültür & küçük kültür örneği ve II. Abdülhamid döneminde uygulanan bazı politikalardan bahsedilebilir. Özellikle II. Abdülhamid örneğinde Mardin’in kullandığı dil zaten bizim anlatmak istediğimizi açık bir şekilde göstermektedir.

Büyük kültür & küçük kültür örneğinde Mardin, yukarıda da bahsedilen saptamayı yaptıktan sonra, yani çevrenin kültür bakımından ikincil bir statüye sahip olduğunun farkında olduğunu belirttikten sonra şöyle demektedir:

Nitekim bu farkında oluş, çevrenin, seçkinler kültürünün üsluplarını acemice taklit edişinde çok iyi bir biçimde dile gelir.⁴⁵

* Yazarın notu.

II. Abdülhamid döneminde yaşanan bir olay ise durumu daha iyi açıklamaktadır. Mardin şöyle demektedir:

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, Osmanlı devleti, çevrenin gündelik yaşamında varlığını gittikçe daha çok duyuruyordu. II. Abdülhamit (1876-1909), hâlâ göçebe yaşayanları yerleşik düzene geçmek konusunda *zorlayarak* çevrenin *bütünleştirilmesine* devam etmeye çalıştı. Sultan, Müslüman Osmanlı çevresine, merkezle bir ve aynı şey olduğu duygusunu aşılamaya girişti.⁴⁶

Burada açıkça görüldüğü gibi asıl sorun, sosyal teorinin, toplumsal yapıdaki farklılıkların, çeşitliliklerin törpülenmesi, belki de ortadan kaldırılmasının meşrulaştırılması yolunda bir işlev görmesidir. Farklılıkları törpülenen kesim çevredir ve çevreye gösterilen normatif hedef, merkez gibi olmaktır. Bu durum, kültür meselesinde, çevrenin küçük kültürü terk edip, büyük kültüre ulaşmaya çalışmasıyken; diğer örnekte de belli bir toplumsal hayat tarzını terk edip, merkezin benimsediği bir hayat tarzını benimsemesidir. Burada sosyal bütünleşme, anlayış, Mardin'in ifadesinde *bütünleştirilmeye*, yani toplumsal yapı içinde bulunan bir grubun, bir sınıfın, diğer sınıfları, grupları kendisine bütünleştirmesine dönüşmekte; ayrıca bu süreç *zor* kullanılarak gerçekleştirilmektedir.

Bu toplumsal bütünleşme sürecinde, merkezin çevre üzerinde denetim kurduğu ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda, merkezin değerlerinin çevre üzerinde hâkimiyet kurması ve bütünleşme uğruna çevrenin değerlerinin giderek ortadan kalkması du-

rumu söz konusu olabilmektedir. Bu noktada çatışmanın varolmasını bir sorun olarak görmek de, merkez lehine gerçekleştirilecek olan bu toplumsal bütünleşmenin merkez için olabildiğince az zararlı geçmesini temin edebilecek bir faktör olarak işlev görmektedir.

Eleştirel Bir Teori: Gramscian Siyaset Teorisi

Gramscian siyaset teorisi ülkemizde çok rağbet görmüştür diyemeyiz. Onun çalışmaları ya da teorilerini açıklayan bazı ikincil kaynaklar⁴⁷ Türkçeye çevrilmiş, fakat teorisini Türk siyasetini açıklama, anlama çerçevesinde kullanmaya çalışan çok kişi olmamıştır. Bu noktada, az da olsa birkaç kaynağın Gramsci'nin siyaset teorisinden Türk siyasasını açıklamada ve anlamada faydalandığını söyleyebiliriz. Bunlardan bir kısmı radikal sol diyebileceğimiz akımlar⁴⁸ tarafından parti yayınlarında ortaya konmuş, bir kısmı da bazı akademisyenler⁴⁹ tarafından kendi çalışmalarında kullanılmıştır. Fakat bu çalışmalar hem sayıca azdır, hem de Gramsci'nin siyaset teorisini bir bütün olarak ele almazlar. Radikal sol partiler Gramsci'nin daha ziyade siyasal mücadelenin nasıl yapılabileceği/yapılması gerektiği konusunda ileri sürdüğü, "manevra savaşı" (*war of movement*) ve "mevzi savaşı" (*war of position*) kavramlarıyla ilgilenmiş; Hasan Bülent Kahraman da Gramsci'nin sadece "tarihsel blok" (*historical bloc*) kavramını bazı analizlerinde kullanmıştır.⁵⁰ Kahraman'ın Gramsci kullanımının bütünleşme bir amaç taşımadığı ortadadır; çünkü ona göre merkez-çevre teorisi Türk siyasasını açıklamadaki

geçerliliğini ve gücünü önemli ölçüde korumaktadır. Kahraman'ın tek şerhi, bu teorinin 1980 sonrasındaki bazı gelişmeleri açıklamada biraz yetersiz kalmış olması hakkındadır. Özellikle merkez-çevre teorisindeki *merkez* kavramının 1980 sonrasındaki gelişmeler göz önüne alınarak biraz daha ayrıntılandırılmasını isteyen Kahraman, Gramsci'nin *tarihsel blok* kavramına da bu noktada başvurmuştur.⁵¹ Bu alanda Muharrem Tünay'ın çalışması önemlidir denilebilir. Tünay özel olarak 1980'ler Türkiye'sinde yaşanan politik ve sosyo-ekonomik dönüşümleri açıklamada kullanmaya çalışmıştır, Gramscian teoriyi.⁵² Bunun dışında bahsedilmesi gereken bir isim daha var: Bertil Videt. Videt ise ODTÜ'den yüksek lisans, Kopenhag Üniversitesi'nden doktora dereceleri bulunan Danimarkalı bir siyaset bilimcidir. Şu anda IIRE'nin (International Institute for Research and Education) direktörlüğünü yürüten Videt, Gramsci'nin ölümünün 70. yılı anısına düzenlenen konferansta, Gramsci'nin *hegemonya* teorisini Türk siyasetine uyarlama girişiminde bulunmuştur.⁵³ Alandaki diğer çalışmalara bakıldığında, Videt'in çalışması aslında, amaçladığı şey açısından, en önemli girişim olarak nitelendirilebilir; her ne kadar çalışmasında vardığı sonuçlar tartışılabilir olsa da. Bu çalışmasında Videt, Gramsci'nin hegemonya teorisini Kemalizm'e uyarlamış ve Kemalizm'in Türkiye'de, Gramscian anlamda, bir hegemonya kurabildiğini iddia edip, bunun tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışını ve gelişimini incelemiştir.

Diğer çalışmalar arasında önemli olarak sayılabileceklerden biri de Mesut Yeğen'in "Kemalizm ve He-

gemonya?" başlıklı kısa makalesidir. Makalesinde Gramscian *hegemonya* kavramını Kemalizm'in anlaşılmasına uyarlamaya çalışan Yeğen, Videt'in vardığı sonucun tersi bir sonuca varmakta ve Kemalizm'in bir hegemonya kuramadığını iddia etmektedir.⁵⁴

Sonuç ve Genel Değerlendirme: Teorik Eleştiriler ve Karşılaştırmalar

Sonuç kısmında, merkez-çevre teorisi hakkında yukarıda yaptığımız eleştirileri genel olarak tekrar ele almaya ve eleştirdiğimiz noktalar konusunda Gramscian siyaset teorisinin üstün olabilecek yanlarını açıklamaya, göstermeye çalışacağız. Bu tekrar değerlendirme sürecini karşılaştırmalı olarak -yani merkez-çevre teorisi & Gramscian siyaset teorisi arasında- ve dört madde altında yapacağız.

(1) Merkez-çevre teorisine yaptığımız ilk eleştiri, bu teorinin toplumsal ve siyasal değişimi anlamada yeterli açıklamalar sağlamasıyla ilgiliydi. Teori, sosyal ve siyasal alandaki değişimin nasıl olduğuna, nasıl gerçekleştiğine özel bir önem vermediğinden ya da bizzatıhi değişimin nasıl gerçekleşebileceğini önemsemediğinden, mevcut siyasal durumu sorgulamaktan ziyade, onu meşrulaştırıcı bir işlev görmektedir. Yani, merkezi ve çevreyi toplumsal alanda tanımlıyor, ama bunun değişiminin nasıl olduğunu ayrıntılı olarak açıklamıyor. Böyle olunca da siyasal alandaki mevcut merkez ve çevrenin konumlarını sabitleştirmek ve bu durumu da normalleştirmek & meşrulaştırmak gibi bir işlev gördüğü söylenebilir. Bu tür teoriler toplumların yoğun yapı-

sal dönüşüm yaşadıkları dönemleri açıklayabilmekten uzaktır. Zaten merkez-çevre teorisine yönelik eleştirilerin de, Türk toplumunun ve siyasasının yoğun bir yapısal dönüşüm, değişim geçirdiği 1980 sonrası dönemden itibaren dile getirilmeye başlaması önemlidir.

Diğer taraftan Gramscian siyaset teorisi, hem mevcudu anlamaya, açıklamaya, hem de mevcudun nasıl değiştirilebileceğine ve değişebileceğine önem verdiğinden dolayı, problem-çözücü veya geleneksel teori sınıflandırmasında değil, eleştirel teori sınıflandırmasında ele alınabilir. Bu bağlamda da mevcut siyasal yapıyı ve o yapı içerisindeki aktörlerin durumlarını meşrulaştıran değil, daha ziyade sorgulayan bir tavır içerisindedir. Buna ek olarak Gramscian siyaset teorisi bize değişimi anlamada birçok teorik kavram sağlamaktadır. Değişimin nasıl gerçekleşebileceği konusunda süreci anlamamıza *tarihsel blok*, *mevzi savaşı*, *maneuva savaşı*, *transformismo* gibi kavramlarla yardımcı olmaktadır. Zaten Gramsci'nin esas amacı, bizatihi içinde yaşadığı kapitalist toplumda kök salmış burjuva hegemonyasına karşı nasıl siyasal bir başarı kazanılabileceği ve bu bağlamda da, işçi sınıfının nasıl bir toplumsal ve siyasal değişimi gerçekleştirip kendi hegemonyasını kurabileceği türünden sorunlara teorik düzlemde bazı cevaplar üretebilmektir.

(2) Merkez-çevre teorisi, *merkez* ve *çevre* diye bilinen temel kavramları dışında, ele aldığımız sosyal gerçeklik alanını anlamada/açıklamada pek fazla teorik araç/kavram sunmaz. Bu durum iki açıdan sorun oluşturur. Birincisi, teori, toplumsal ve siya-

sal gerçeklik alanını, merkez ve çevre ikiliğine indirgeyerek yapılabilecek analizi çok basitleştirir. Yani, bu analiz çerçevesiyle birlikte merkez-çevre teorisi, sosyal ve siyasal alandaki çeşitlilikleri, farklılıkları iki potada toplayıp, bir anlamda analizin çeşitliliğini, zenginliğini ve açıklama gücünü ortadan kaldırır. Buna bağlı olarak ikincisi de, bu sayede toplumda ve siyasal alanda sanki sadece iki mücadele aktörü varmış gibi bir durum ortaya çıkarır. İki aktörlü bir durumu ortaya çıkarması da, siyaseti ve toplumu, sanki bu iki aktörün sürekli ve bitmek bilmeyecek bir mücadelesi şeklinde sunmaktadır. Hâlbuki o analiz çerçevesinin içerisinde daha birçok toplumsal aktör olabilir ve bunlar da belki o aktörlerden bazılarıyla ittifak yapabilirler. Kazım Ateş'in Cumhuriyetin kuruluş dönemindeki ulusal kimlik inşası içinde Alevilerin merkez-çevre eksenindeki konumlarını tartıştığı makalesinin temel sorunsalı da benzer bir durumdan ortaya çıkmaktadır. Ateş şöyle demektedir:

Kanaatimce, Mardin'in merkez-çevre kavramsallaştırması ulusal-kimliğin (ve buna bağlı olarak tanımlanan yurttaşlık rejiminin) inşa sürecinde, çevrede bulunan farklı etnik, dinsel grupların (özellikle gayr-i Türk ve gayr-i Sünni gruplar) içerilmesi-dışlanması stratejilerinin anlaşılmasına kısmi ve sınırlı bir katkıda bulunmaktadır. Merkez-çevre ikiliğini, seküler-milliyetçi elitler ile İslam'ı sosyal-kültürel bütünlüğünün ideolojisi olarak yaşayan halk ayrımı üzerine inşa etmek, gayr-i Müslimleri, Kürtleri, Alevileri ve diğer etnik-dinsel grupları, zorunlu olarak analizin dışında bırakmak demektir.⁵⁵

Diğer taraftan Gramscian siyaset teorisi ise kavramsal araçlar açısından oldukça zengindir. *Hegemonya, tarihsel-blok, sezarizm, transformismo, organik entelektüel, modern-prens, politik toplum & sivil toplum* vb. Gramsci'nin ürettiği teorik araçlardır. Bu teorik zenginliğin dışında, her ne kadar Gramscian teoride de hegemonik ve subaltern (alt-sınıflar) gibi iki temel aktör bulunsun da, bunlar yapı içerisindeki, özellikle *aktör* anlamındaki çeşitliliğin/farklılığın üzerini örtmez. Bu kavramlar daha ziyade, siyasal ve toplumsal alandaki farklı aktörlerin gruplaştırılmasına yarayan kavramlardır. Merkez-çevre ise bir bakıma içerisine herkesin doldurulabileceği kavramlardır. Gramscian teori, toplumsal ve siyasal alandaki farklılıkları, çeşitlilikleri göz önünde bulundurarak, hem analizi zenginleştirir hem de güçlendirir/kuvvetlendirir.

(3) Merkez-çevre teorisinde merkez ve çevre kavramlarının esnekliğinden, serbestliğinden ve gevşekliğinden dolayı analizlerin pek sağlıklı olamayacağını iddia edebiliriz. Çünkü bu analizde kimin merkez, kimin çevre olduğu her zaman keskin çizgilerle çizilmeyebilir. Bu belirsizlikleri gidermeye çalışan çeşitli çalışmaların varlığı sorunun önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda örneğin Hasan Bülent Kahraman yeni kitabında, “merkezdeki çevre”, “çevredeki merkez” vs. gibi yeni kavramsallaştırmalar geliştirmeye çalışmaktadır.⁵⁶ Benzer bir şekilde Levent Gönenç de, 2000’li yıllarda merkez-çevre kuramının kullanılabilirliğini tartıştığı makalesinde bu noktaya dikkat çekmektedir. Buna göre, önceki literatürde merkez-çevre ikiliğindeki *çevre*, dağınık bir alanı, aralarında önemli farklılıklar bulunan çeşitli

unsurları barındıran heterojen bir görünümü ifade etmektedir. Ancak bu yerinde tespite rağmen, Levent Gönenç’in de belirttiği gibi, söz konusu farklılaşmaların çerçevesi tam olarak çizilmemiş ve bu sürecin aktörleri net olarak tanımlanmamıştır. Oysa, yine Gönenç’in belirttiği gibi, çevrenin kendi içinde zamanla ortaya çıkan farklılıklar, yeni alt kategorilerin tanımlanmasını gerektirmektedir.⁵⁷ Son olarak “bugün, çevre aktörleri, tutum ve yönelimleri ve merkezle olan ilişkileri açısından, kapsayıcı ve tek bir ‘çevre’ kategorisi içinde açıklanamayacak kadar farklılaşmış bulunmaktadır” diyen Gönenç, bu soruna çözüm olarak da yeni bir kavramsallaştırmayı, “yakın çevre-uzak çevre” ayrımını önermektedir.⁵⁸

Gramscian siyaset teorisinde ise aktörleri ve yapıyı anlatan/açıklayan kavramlar oldukça belirgindir -ki bu aktörler genelde toplumsal sınıflardır- yani burada *merkez* ve *çevre* gibi çok esnek, gevşek ve geniş kavramlar yoktur. Belli bir kavramla, hangi aktörün kastedildiği açık ve belirgindir. Tabii ki bu, Gramscian siyaset teorisindeki kavramların katı ve hiç değiştirilemez olduğu anlamına gelmez; fakat bizim burada söyleyemeye çalıştığımız, Gramscian siyaset teorisindeki kavramların, merkez-çevre teorisine nazaran daha belirgin olduğudur. Bu belirginlikler sayesinde de analizin ve yapılan açıklamaların daha açık, belirgin, anlaşılır olması sağlanmış olur.

(4) Merkez-çevre teorisi, merkez ve çevre arasındaki etkileşimin, mücadelenin nasıl sürdüğünü, yürüdüğünü ayrıntılı olarak açıklamamaktadır. Daha doğru bir ifadeyle, teori çevrenin bir gün merkez olabilip olamayacağını ya da oluyorsa, bunun nasıl

olabileceğini, ya da bu mücadele sürecinde hangi araçların, kaynakların daha belirleyici rol oynadığını açıklamaz. Örneğin, bu süreçte ekonominin mi, yoksa kültürel değerlerin, fikirlerin ya da başka araçlar ve kaynaklar mı daha önemli olduğunu ya da hangi derecelerde önemli olduklarını belirtmez. Bunun yerine çevreyi, toplumsal bütünleşmeci bakış açısından hareketle, merkeze eklemelenmesi gereken, merkezle bütünleş(tiril)me sürecinde merkez tarafından eritilmesi, emilmesi gereken bir alan ya da aktör olarak değerlendirir.

Gramscian siyaset teorisinde ise hegemonik ve subaltern (alt-sınıflar) aktörler arasındaki mücadelenin, etkileşimin nasıl sürdüğü Gramscian teoride gayet açık ve belirgin bir şekilde anlatılmıştır. Gramsci, bu süreci, mücadeleyi anlamada, açıklamada, analiz etmede kullanılabilecek, birçok teorik ve kavramsal araç -*mevzi savaşı, manevra savaşı, transformismo, organik entelektüel, tarihsel-blok* vs.- geliştirmiştir. Bunların yanı sıra, Gramsci, Marksist bir teorisyen olması itibarıyla, doğal olarak ekonomiye daha fazla önem vermektedir, fakat bununla birlikte, *ekonomizm* diye adlandırıp eleştirdiği determinist bir Marksizm anlayışına -yani altyapının mekanik bir şekilde üstyapıyı belirlediği şeklindeki bir anlayışa- da gitmez ve hatta bunu sert bir şekilde eleştirir.

Ek: Türkçe Gramsci Kaynakçası

Anderson, Perry, *Gramsci, Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji*, İstanbul: Salyangoz Yayınları, Şubat 2007.

Bobbio, Norberto, Jacques Texier, *Gramsci ve Sivil Toplum*, çev. Arda İpek, Kenan Somer; ed. Erhan Göksel, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Crehan, Kate, *Gramsci Kültür Antropoloji*, çev. Ümit Aydoğmuş, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2006.

Fiori, Guiseppo, *Bir Devrimcinin Yaşamı: A. Gramsci*, çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: V Yayınları, 1989.

Gramsci, Antonio, *Aydınlar ve Toplum*, İstanbul: Çan Yayınları, 1967.

Gramsci, Antonio, *Din-Üretim Biçimleri Üstüne: Tarihsel Uzlaşma*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.

Gramsci, Antonio, *Felsefe ve Politika Sorunları*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul: Payel Yayınları, 1959.

Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri: Felsefe ve Politika Sorunları*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul: Belge Yayınları, 2003.

Gramsci, Antonio, *Komünist Partiye Doğru*, İstanbul, Belge Yayınları: 1998, Mayıs 1998.

Hall, Stuart, Bob Lubbly, Gregor McLennam, *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*, çev. Sadun Emrealp; yay. haz. Erhan Erkan, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

Lombardi, Franco, *Antonio Gramsci'nin Marksist Pedagojisi*, çev. Sibel Özbudun, Başak Ekmen, Ankara: Ütopya Yayınları, 2000.

Portelli, Hugues, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, çev. Kenan Somer, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Texier, Jacques, *Gramsci ve Felsefe*, çev. Kenan Somer, Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1985.

THKP-C/HDÖ, *Gramsci Üzerine*, Eriş Yay., 1989, <http://www.kurtuluscephesi.com/eris/gramsci.html> (2008-04-26).

Dipnotlar

- 1 AK Parti için açılan kapatma davası, Ergenekon soruşturması.
- 2 Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, ss. 35-77.
- 3 Bu gruptakiler için bir akademisyenin, Davut Dursun’un ve iki önemli köşe yazarının, Taha Akyol ve İsmet Berkan’ın isimlerini zikredebiliriz.
- 4 Örneğin Kazım Ateş, “Ulusal Kimlik İçinde Alevi-Yurttaş ve Merkez-Çevre Eksenini Yeniden Düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 259-275; Meltem Ahıska, “Hayal Edilemeyen Toplum: Türkiye’de ‘Çevresiz Merkez’ ve Garbiyatçılık”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 11-29; Levent Gönenç, “2000’li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 129-151; Alim Arlı, “Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi Sorunu: Merkez-Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 97-127; Fethi Açıkel, “Entegratif Toplum ve Muarızları: ‘Merkez-Çevre’ Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 31-69. Bunlara ilave olarak şu kişiler de sayılabilir: Hasan Bülent Kahraman, İbrahim Kalın, Fuat E. Keyman, Eser Karakaş, Mümtazer Türköne.
- 5 Örneğin Suavi Aydın, “Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 71-95; Menderes Çınar, “Kültürel Yabancılaşma Tezi Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 153-165. Bunlara ilave olarak da şu kişiler sayılabilir: Ahmet İnsel, Ayşe Kadioğlu, Atilla Yayla, Nuray Mert, Mehmet Altan, Ali Bulaç, Ömer Laçiner.
- 6 Ahmet Çiğdem, Fethi Açıkel vd., “Şerif Mardin’le Merkez-Çevre Analizi Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss: 7-10.
- 7 Bu makalenin yazarı pozitivist bir sosyal bilim anlayışına sahip değildir, fakat anlatımı kolaylaştırması açısından *normatif-pozitif, objektif-sübjektif* türünden pozitivist sos-

yal bilim anlayışını yansıtan kavramlar bu makalede kullanılmaktadır.

- 8 Karl Marx, *The Marx-Engels Reader*, ed. R. Tucker (Norton 1978), s. 145.
- 9 Phil Slater, *Frankfurt Okulu, Kökeni ve Önemi: Marksist Bir Yaklaşım*, çev. Ahmet Özden (Kabalıcı Yayınları: İstanbul 1998), s. 62.
- 10 Horkheimer, Max, “Hakikat Sorunu Üzerine”, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* içinde, çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 182.
- 11 Scott Burchill vd., *Theories of International Relations*, Palgrave Macmillan 2005, s. 139.
- 12 Max Horkheimer, “Geleneksel Kuram ve Eleştirel Kuram”, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* içinde, çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 369.
- 13 Max Horkheimer, “Traditional and Critical Theory”, *Critical Theory: Selected Essays* içinde, The Continuum Publishing Company, New York 2002.
- 14 Slater, *Frankfurt Okulu, Kökeni ve Önemi*, s. 63.
- 15 Burchill, *Theories of International Relations*, s. 139.
- 16 “Critical Theory”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/> (2007-03-14).
- 17 “Critical Theory”.
- 18 “Critical Theory”.
- 19 “Critical Theory”.
- 20 Immanuel Wallerstein, “Bir Geçiş Çağında Entelektüeller”, *21. Yüzyılda Siyaset*, Aram Yay., İstanbul 2004, ss. 25-30.
- 21 Richard Ashcraft, “Marx and Political Theory”, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 26, no. 4 (Ekim 1984), s. 638.
- 22 Antonio Gramsci, *Aydınlar ve Toplum*, Alan Yay., İstanbul 1967.
- 23 Gramsci, *Aydınlar ve Toplum*.
- 24 Wallerstein, “Bir Geçiş Çağında Entelektüeller”, s. 29.

- 25 Alim Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, Küre Yay., İstanbul 2004, s. 88.
- 26 Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, s. 88-89.
- 27 Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, s. 90.
- 28 Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, s. 91.
- 29 Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, s. 92.
- 30 Slater, *Frankfurt Okulu, Kökeni ve Önemi*, ss. 65-68.
- 31 Slater, *Frankfurt Okulu, Kökeni ve Önemi*, s. 63.
- 32 Robert W. Cox, "Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Approaches to World Order*, UK: Cambridge University 1996, s. 87.
- 33 Cox, "Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory", s. 88.
- 34 Cox, "Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory", s. 88.
- 35 Cox, "Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory", s. 88.
- 36 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 35.
- 37 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 56.
- 38 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 35.
- 39 Menderes Çınar, "Kültürel Yabancılaşma Tezi Üzerine", *Toplum ve Bilim*, sy. 105, s. 153.
- 40 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 36.
- 41 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 37.
- 42 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 37.
- 43 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 38.
- 44 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", ss. 39-40.
- 45 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 45.
- 46 Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s. 50. [Vurgular bizim]
- 47 bkz. Ek: Türkçe Gramsci Kaynakçası
- 48 bkz. THKP-C/HDÖ, *Gramsci Üzerine*, Eriş Yay., 1989, <http://www.kurtuluscephesi.com/eris/gramsci.html> (2008-04-26).
- 49 bkz. Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – I*, Agora Kitaplığı Yay., İstanbul, Eylül 2008; *Türk Sağı ve AKP*, Agora Kitaplığı Yay., İstanbul, Şubat 2007; Muharrem Tünay, "The Turkish New Right's Attempt At Hegemony", *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* içinde, Praeger Publishers, (ed.) Atilla Eralp, Muharrem Tünay ve Birol Yeşilada, Praeger Pub., London 1993, ss. 11-31; A. Raşit Kaya, "Adını Koyalım: Tutmayan Hegemonya", *Liberalizm, Devlet ve Hegemonya* içinde, (ed.) E. Fuat Keyman, Everest Yay., İstanbul 2002, ss. 1-9; Galip L. Yalman, "Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa", *Liberalizm, Devlet ve Hegemonya* içinde, Everest Yay., İstanbul 2002, ss. 315-340; Mesut Yeğen, "Kemalizm ve Hegemonya?", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yay., İstanbul 2002, ss. 56-74; Nur Betül Çelik, "Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yay., İstanbul 2002, ss. 75-91; Nemci Erdoğan, "Neo-Kemalizm, Organik Bunalım ve Hegemonya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yay., İstanbul 2002, ss. 584-591; Taha Parla, Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse University Press, New York 2004; Bertil Videt, "Applying the Theory of Hegemony: The Turkish Case", Lecture given at the Conference *Antonio Gramsci Today: 70 Years After Gramsci's Death, The Legacy and Relevance of His Thought Today*, International

- Institute for Research and Education, Amsterdam, 8 Aralık 2007.
- 50 Hasan Bülent Kahraman, “1950 Seçimleri ve DP İktidarı: AKP’nin İlk Kaynağı”, *Türk Sağı ve AKP* içinde, Agora Kitaplığı Yayınları: İstanbul, Şubat 2007, s. 5.
- 51 Kahraman, “1950 Seçimleri ve DP İktidarı: AKP’nin İlk Kaynağı”, s. 5.
- 52 Muharrem Tünay, “The Turkish New Right’s Attempt At Hegemony”, *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* içinde, Praeger Publishers: London 1993, ss. 11-31.
- 53 Bertil Videt, “Applying the Theory of Hegemony: The Turkish Case”, Lecture given at the Conference *Antonio Gramsci Today: 70 Years After Gramsci’s Death: The Legacy and Relevance of His Thought Today*, International Institute for Research and Education, Amsterdam, 8 Aralık 2007.
- 54 Mesut Yeğen, “Kemalizm ve Hegemonya?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yayınları: İstanbul 2002, s. 67.
- 55 Kazım Ateş, “Ulusal Kimlik İçinde Alevi-Yurttaş ve Merkez-Çevre Eksenini Yeniden Düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, s. 260.
- 56 bkz. Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – I*.
- 57 Levent Gönenç, “2000’li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, s. 132.
- 58 Gönenç, “2000’li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek”, s. 132.
- Arlı, Alim, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, Küre Yayınları: İstanbul 2004.
- Arlı, Alim, “Devletin Sürekliliği, Devrimin Muhafazası, Toplumun Denetimi Sorunu: Merkez-Çevre Paradigmasının Sınırlılıkları Üzerine Notlar”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 105, ss. 97-127.
- Ahıska, Meltem, “Hayal Edilemeyen Toplum: Türkiye’de ‘Çevresiz Merkez’ ve Garbiyatçılık”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 11-29.
- Ashcraft, Richard, “Marx and Political Theory”, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 26, no. 4 (Ekim 1984), ss. 637-671.
- Ateş, Kazım, “Ulusal Kimlik İçinde Alevi-Yurttaş ve Merkez-Çevre Eksenini Yeniden Düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 259-275.
- Aydın, Suavi, “Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 71-95.
- Burchill, Scott (ve diğerleri), *Theories of International Relations*, Palgrave Macmillan 2005.
- Cox, Robert W., “Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory”, *Approaches to World Order*, UK: Cambridge University Yay., 1996.
- Çelik, Nur Betül, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm* içinde, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yay.: İstanbul 2002, ss. 75-91.
- Çınar, Menderes, “Kültürel Yabancılaşma Tezi Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 153-165.
- Çiğdem Ahmet, Açikel Fethi vd., “Şerif Mardin’le Merkez-Çevre Analizi Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss: 7-10.
- Erdoğan, Necmi, “Neo-Kemalizm, Organik Bunalım ve Hegemonya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yay.: İstanbul 2002, ss. 584-591.

Kaynakça

- Açikel, Fethi, “Entegratif Toplum ve Muarızları: ‘Merkez-Çevre’ Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 31-69.

- Gönenç, Levent, “2000’li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, sy. 105, ss. 129-151.
- Gramsci, Antonio, *Aydınlar ve Toplum*, Alan Yay., İstanbul – 1967.
- Horkheimer, Max, “Hakikat Sorunu Üzerine”, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* içinde, çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yay.: İstanbul 2005.
- Horkheimer, Max, “Geleneksel Kuram ve Eleştirel Kuram”, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* içinde, çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005.
- Horkheimer, Max, “Traditional and Critical Theory”, *Critical Theory: Selected Essays* içinde, The Continuum Publishing Company, New York – 2002.
- Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – I*, Agora Kitaplığı Yay.: İstanbul, Eylül 2008.
- Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Sağı ve AKP*, Agora Kitaplığı Yay.: İstanbul, Şubat 2007.
- Kahraman, Hasan Bülent, “1950 Seçimleri ve DP İktidarı: AKP’nin İlk Kaynağı”, *Türk Sağı ve AKP* içinde, Agora Kitaplığı Yay.: İstanbul, Şubat 2007.
- Kaya, A. Raşit, “Adını Koyalım: Tutmayan Hegemonya”, *Liberalizm, Devlet ve Hegemonya* İçinde, (ed.) E. Fuat Keyman, Everest Yay., İstanbul 2002.
- Mardin, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* içinde, İletişim Yay.: İstanbul 2003.
- Marx, Karl, *The Marx-Engels Reader*, (ed. R. Tucker), Norton, 1978.
- Parla, Taha, Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse University Press, New York 2004.
- Slater, Phil, *Frankfurt Okulu, Kökeni ve Önemi: Marksist Bir Yaklaşım*, çev. Ahmet Özden, Kabalcı Yay.: İstanbul 1998.
- Tünay, Muharrem, “The Turkish New Right’s Attempt At Hegemony”, *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey* içinde, (ed.) Atilla Eralp, Muharrem Tünay ve Birol Yeşilada, Praeger Pub.: Londra 1993.
- Wallerstein, Immanuel, “Bir Geçiş Çağında Entelektüeller”, *21. Yüzyılda Siyaset*, Aram Yay.: İstanbul 2004.
- Videt, Bertil, “Applying the Theory of Hegemony: The Turkish Case”, Lecture given at the Conference *Antonio Gramsci Today: 70 Years After Gramsci’s Death, The Legacy and Relevance of His Thought Today*, International Institute for Research and Education, Amsterdam, 8 Aralık 2007.
- Yalman, Galip L., “Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa”, *Liberalizm, Devlet ve Hegemonya* içinde, Everest Yay.: İstanbul 2002.
- Yeğen, Mesut, “Kemalizm ve Hegemonya?”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, (ed.) Tanıl Bora, Murat Gültekin, İletişim Yay.: İstanbul 2002.
- İnternet Kaynakları
“Critical Theory”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
<http://plato.stanford.edu/entries/critical-theory/> (2007-03-14).